

БІНАРНИЙ КОМПЛЕКС АВТОР-РЕЦИПІЄНТ У ХУДОЖНЬОМУ
ТЕКСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО ЕМПАТІЙНОГО КОМПОНЕНТА

У статті досліджено проблему особистісної участі автора та читача у формуванні образного світу художнього твору. На матеріалі української літератури ХІХ ст. простежено функціонування емпатійного компонента, який становить емоційно-інтелектуальну домінанту психічної сфери процесу реценції. Суб'єктивність забарвлює ставлення автора до об'єкта оповіді, її багатоаспектність полягає у виокремленні особливих сторін модельованого художнього світу, а також – у їх специфічній емоційній оцінці. Прагнення до співпереживання виформовує на текстовому рівні синкретичність емоційної сфери, звідки актуалізується поліфункціональність прочитання художнього світу твору.

Ключові слова: автор; читач; емпатія; художній текст.

Тонкий механізм функціонування літературного твору як явища художнього світу в системі культури людства діє в залежності від взаємодії неоднозначних, іноді амбівалентних чинників. З психологічної точки зору варто виокремити домінуючий вплив особистісного начала, адже і письменник, і читач передусім є індивідуальностями з притаманними психічними характеристиками. Аспекти образу (об'єктний і суб'єктний) відтворюють буттєву, пізнавальну та чуттєву причетність людини до життя, тому є передумовою діалогу між автором і читачем. Відповідно художній образ налаштований на порозуміння за своєю природою. Його зміст, скомпонований на ґрунті знакової структури, створюється митцем для того, щоб бути переданим, доступним реципієнтові. Етичний і естетичний впливи знакової форми художнього образу пояснюються тим, що вона змодельована не лише для виконання комунікативної функції, а передусім із метою психічної поліфункціональності.

Водночас важливо, що емоційно забарвлене сприйняття в системі свідомості та почуттів людини співвідносне з етичним аспектом тексту, оскільки етичні переконання умовно коригують естетичне уявлення, визначаючи специфіку реценції твору. Досліджувана в цьому аспекті українська література ХІХ століття поєднує вимоги до тексту та його автора щодо екстраполювання ментальних цінностей із репродукуванням поліфонії смислів тексту, а не лише буквального смислу, вміння творчо, нестандартно, неповторно мислити. Отже, творчість виступає як процес одночасного осягання об'єкта творчості й створення норм цього осягнення. Неможливо звести творчу діяльність до усвідомлюваного, цілком підпорядкованого певним методологічним правилам процесу.

Суб'єктивність забарвлює ставлення автора до об'єкта оповіді, його багатоаспектність полягає у виокремленні особливих сторін модельованого художнього світу, а також – у їх специфічній емоційній оцінці. Образ автора й авторська позиція є одним із елементів реалізації фантазії, моделювання уявного світу, оскільки митець трансформує себе справжнього в деяку подобу власної особистості. Художня творчість, коли не завжди автобіографічна, то повсякчас особистісна. У ній крізь призму світобачення відбивається як внутрішній світ автора, так і вся багатоманітність буття. В інших випадках письменник рефлексивно, апелюючи до суб'єктивно-об'єктивного часу та простору свого життя, творчо виформовує авторський життєпис, наражаючись у такий спосіб на неадекватність сприйняття своєї особистості читачем (для реципієнта письменник ототожнюється з образом автора або ж персонажем). Цікаво, що аналогічна ситуація практично неможлива для української літератури другої половини ХІХ століття, коли моральний авторитет письменника був загальноновизнаним, а суспільна значимість робила його духовним наставником освіченої спільноти.

Текст постає як компонент моделювання проекції авторової душі, самоаналізу й самоузагальнення, спосіб втілити себе сповна, усвідомити єдність і розрізнити власну множинність, ретроспективно відтворити цілісність пережитого, спостерегти автоцентровану життєву перспективу.

Особистісні типи героїв тексту та форми їхнього (створеного автором) буття передіснують щодо життя й індивідуального постання читача у вигляді перспективи. У процесах активного ототожнення літературне життя героя продовжується в долі реальних людей, а його якісна визначеність і мінливість переходять у рухливий типологічний контур їхніх особистостей. Реальний світ виявляє себе за образом літератури, тобто текст може заступати авторові те відчужене буття, яке для інших видається істинним із огляду на вкоріненість у предметний світ. Уявляючи, почувуючи, висловлюючись, автор створює власну модель справжнього життя так, що його перебіг у текстовому вимірі цілковито захоплює. Змінюється авторова особистість, написання стає основним способом проживання, іноді більш істинним, ніж фіктивна реальність.

Ідентифікація й відокремлення художньої свідомості та реальності відбувається на різних етапах творчого процесу. Внаслідок цього митець осягає не лише суто художні рівні тексту, але й заглиблюється в сферу загального, універсального, водночас маючи можливість відсторонитися від повсякденного. Його особистість узагальнюється, стає споглядальною, теоретичною. У цій ситуації художник ніби відмовляється аналізувати дійсність, яку створив, надаючи їй певної спонтанності розвитку, відчуваючи її опір, розчиняє себе в іншому – постаті наратора або містифікованій особі автора.

У написанні/рецепції художнього твору однією з важливих текстотворчих психологічних здатностей особистості є емпатія, що опосередковано екстраполюється на етичний і естетичний аспект сприйняття тексту і образу. У загальноприйнятому розумінні слова поняття *емпатія* містить певну

систему явищ емоційного та духовного життя людини, є елементом духовної культури. Дослідження з психології та педагогіки вивчають її переважно через міжособистісні взаємини. Цей бік емпатії функціонує як афективний зв'язок із кимось іншим, здатність поділяти його почуття та стани як механізм пізнання іншої людини, запорука художньої творчості, специфічний емоційно-пізнавальний процес. З іншого боку, мистецтво не просто об'єктивує переживання прототипа або автора, але й спонукає здатність співпереживати їм. Емпатія у цьому випадку розуміється як засіб суб'єктивізації почуттєвого досвіду, що міститься у творі мистецтва, засвоєння в особистому досвіді. Необхідно зазначити, що в процесі моделювання художнього образу твору реципієнт доповнює його зміст власними переживаннями, зумовленими особливостями його людської особистості, життєвого та творчого шляху.

Більше того, твори мистецтва вимагають також психологічного аналізу сутності різноманітних проявів почуттів. Асоціативність, умовний характер відображуваних у творах емоцій потребують уявної участі в процесі творчості, у самому розгортанні почуттєвих процесів. У цьому сенсі емпатія і є необхідним переживанням суб'єкта художньої діяльності та однією з умов художньої творчості, через неї можна проаналізувати та відтворити основні етапи художнього процесу.

Емпатію дефініціюють і як здатності індивіда проникати у внутрішні стани іншого, і як форми художнього пізнання. Це дає можливість стверджувати, що існує окремий вид художньої емпатії, яка є специфічною здатністю вживатися в художній образ (її максимальна ступінь – т.зв. синдром Стендаля). Подібний процес відбувається під час моделювання художнього образу літературного твору. Оскільки будь-який твір мистецтва є формою опосередкування міжособистісного спілкування, він містить у собі вироблені у безпосередньому спілкуванні людей механізми об'єктивізації емоційно-почуттєвих переживань. Кожен вид мистецтва виробляє специфічні, притаманні лише йому форми їх символічного вираження. Через це об'єктивне вираження почуттів створюється зовнішня форма твору. Елементи зовнішньої форми самі по собі не несуть образного, предметного змісту, але відіграють важливу роль у створенні підготовчої емоції, первинного емоційного тону сприйняття. Цей процес характерний для всіх видів мистецтва, але різним є психосоматичний вплив художніх кодів. З іншого ж боку, щоб читач зрозумів і оцінив авторську оригінальність, митець може спиратися на етичну норму, що функціонує в період його творчості. Такий зв'язок і визначає буття літературного тексту. Саме тому своєрідна наративна система та стилістика Народних оповідань Марка Вовчка виникли відповідно до вимог часу, тому настільки складно сприймалася, попри очевидну актуальність, творчість Івана Франка. Від традиційного та новаторського й походить синкретичність елементів тексту, спроможних реалізувати свою комплексність, багатокomпонентність, – йдеться про взаємопов'язаний розвиток психоемоційних структур автора та реципієнта. Важливо, що, досліджуючи концептуальність, говоримо передусім про цю

характеристику самого твору як специфічну систему репрезентації проблематики, не виключаючи і концептуальність інтерпретації (форми інтерпретації, специфіка змісту, ідеї, засоби вираження та зображення).

Завдяки внутрішньому зв'язку, що існує між переживаннями автора і зовнішнім виразом їх у формі твору, через композиційний процес включення асоціативності абстрактна форма вираження у свідомості реципієнта твору набуває певної конкретності. Конкретність відтворення емоційно-чуттєвих переживань досягається за рахунок активного використання внутрішньої форми твору мистецтва. Не може бути сумніву в тому, що для досягнення художнього твору потрібні відмінні від логіко-поняттєвих, тобто емпатійні засоби пізнання. Без цього нереально сприйняти складну композицію роману Хіба ревуть воли, як ясла повні?, відкрито соціальну проблематику Бориславських оповідань, емоційно насичений зміст підкреслено простих оповідань Ю. Федьковича. Оскільки твір втілює і передає переважно емоційну інформацію, шлях до розуміння художнього змісту твору лежить через його переживання, чому сприяє наявність у психіці людини архетипових елементів. Емпатія є не що інше, як стрижень, що об'єднує палітру людських реакцій, тим самим долаючи специфічні відмінності останніх (наприклад, етнічні, історичні, культурні, соціальні тощо). У цій ситуації необхідно на перспективу диференціювати постать читача в історичному аспекті, оскільки реципієнт другої половини ХІХ століття порівняно менш поінформований, ніж наш сучасник, проте й більш відкритий до художнього і комунікативного аспекту, не позначений прагматизмом і упередженістю.

Так, говорячи про емпатійний компонент комплексу творів Т. Шевченка («Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музикант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник» «Прогулка с удовольствием и не без морали»), зауважимо, що саме в ціннісному аспекті він може бути розглянутий як цикл. У них превалюють вічні цінності, тому й емпатійний компонент (співпереживання) активізований у річищі християнського гуманізму. Об'єкти співчуття відбивають систему тематичних мотивів не лише прози, а й усієї творчості Кобзаря: «Наймичка» – наскрізний для письменника тематичний мотив занапащеної дівчини ошляхетнюється її материнською самопожертвою, «Варнак» – християнська покута, «Княгиня» – розтоптана молодість і материнство, «Музикант» – жертви кріпацької сваволі, «Несчастный» – беззахисне сирітство тощо.

У ранній творчості М. Коцюбинського (Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма, 21 грудня, на введеніє, Дядько та тітка) одночасно відчувається латентне цитування поезій Т. Шевченка (контраст ідилічних картин природи і злиденного животіння селян), ремінісценції з сатиричного письма І. Нечуя-Левицького, архетипні образи знедоленого сироти (Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма); алюзія з творчістю представників російської літератури: Гоголь (Дядько та тітка) Г. Успенський (21 грудня, на введеніє). Окрім того, два останніх твори – виразно автобіографічні, тому в них увійшло чимало реальних деталей, що запали в

душу письменника з дитинства. Саме такі наскрізно запрограмовані емпатійні моделі (особистісні та алюзії до класичних текстів) ще більше спонукають до співпереживання його героям.

Натомість повість О. Плюща Великий у малім і малий у великім як тенденційний твір, побудований на композиційному прийомі протиставлення життєвих позицій головних героїв: Євгена Верхівського і Семена Тверденка. Красномовні прізвиська персонажів відбивають їх світогляд, програмуєть долі. Євген (шляхетний) прагне до високих (Верхівський) ідеалів, Семен Тверденко знаходить у собі сили зберегти душевну стійкість у скрутних обставинах. Життєві кризові стани головних героїв можуть знайти відгук у душі читача завдяки спорідненості із життєвим досвідом реципієнта. Аналогічно вибудовується емпатія до героя оповідання «Перші дебюти одного радикала», в якому А.Кримський передає парадоксальність почуттєвої палітри головного героя, її амбівалентність. Переживання доводять Петра Хімченка до зневіри у собі, емоції безпосередньо відбиваються на інтелектуальних процесах, призводять до хибних світовідчуттєвих висновків. Перепади настрою, заплутаність думок виливається у клубок невирішальних суперечностей. Емоційна дисгармонія, поєднання піднесених почуттів і розпачливих сумнівів стає лейтмотивом твору. Аналогічний художньо-психологічний прийом створює настроєво-почуттєву атмосферу оповідання А. Кримського «Батьківське право». Кожен із героїв окремо, як і комплекс стосунків між ними психічно нестабільні. Конфлікт поколінь відтворено в ускладненому вигляді. Йдеться про взаємини Ручицького з синами: амбіційним раціоналістом Гнатом і мрійливим покірним Костем. Хитливість почуттів пов'язана зі сферою переконань: ніхто з героїв твору не переконаний у своїй правоті і майже в кожній ситуації керується емоційними імпульсами, раптовими поштовхами. Письменник моделює структуру переживань, думок людини, заґрунтованих на самообмані, замшілих традиціях. Виправдовуючи свої вчинки необхідністю встановити «батьківське право» в родині, Ручицький, роздратований поведінкою старшого сина, зриває гнів на молодшому – читає й жорстоко коментує його щоденник. В умовах неповаги до людської особистості закономірно виникають морально-психологічні конфлікти.

Якщо Б.Грінченко зацікавив науковців насамперед соціальною та національною спрямованістю творчості, багатоосяжною громадською, видавничою, науково діяльністю, то і його мала проза має невичерпний потенціал для дослідження цілого спектру художніх засобів. В оповіданні Без хліба (1884), скажімо, драматична колізія будується через стилістику, зокрема емоційно уривчасте мовлення персонажів, де віддзеркалено й усвідомлення власної неспроможності мати достатньо, щоб допомогти ближньому, як і властива українській ментальності скнаруватість і рішучість у обстоюванні власних інтересів. Тоді емпатія постає через доповнення, реконструювання читачем слів і думок героїв. Трагічний стан головного героя сугестіює такий художній прийом, як постійне вилучення з тексту найважливішого, ключового поняття твору – зерно, хліб.

Олена Пчілка не просто зображує події; вона опосередковує цей процес суб'єктивно-емоційним сприйняттям наратора та реципієнта. Так, образ чаду є наскрізним у однойменному оповіданні. Чад стає тут символом світської суєти, зради ідеалам, а в новелі Біла кицька з'являється як знак духовної захланності. В оповіданнях для дітей образність розвивається й за загальними, і за індивідуальними закономірностями. Її відрізняє струнка структура, що вмотивовує повчальний, виховний зміст, а співпереживання маленьким героям постає за принципами загальнолюдських уявлень про добро і зло.

Таким чином, досліджувані тексти демонструють, що однією з важливих психологічних здатностей особистості є емпатія. Особливе місце в силовому полі української літератури другої половини XIX століття посідає суб'єктивне начало автора. Звідси – виокремлення мотивацій обумовлення єдності тексту, поляризація бінарності комунікативної структури текстуальних опозицій, універсалізація здатності митця до естетичного судження й естетичного моделювання через авторську інтенцію. Літературний твір як форма контакту поміж письменником і читачем, результат індивідуальної творчості, обумовлений суспільно й збагачений відповідною здатністю до впливів підлягає оцінці в залежності від естетичної функції, ідеологічної інтерпретації, зіткнення мистецького коду з позалітературною дійсністю. Не менш значущі аспекти семіотики, до якої дотичні питання, пов'язані з суб'єктом (автором тексту), адресатом (читачем) та їх взаємодією в акті креації. Суб'єкт (автор тексту) визначає не лише цілі і завдання творчого процесу, а й жанр як тип мистецької акції, ставлення до того, що повідомляється, аксіологічний аспект, тобто його оцінку або показову її відсутність; емоційні акценти при конструюванні тексту. Адресат (читач) інтерпретує текст, а також генерує його непрямі та приховані смисли; переживає інтелектуальні, емоційні, естетичні впливи від твору. Взаємодії автора й читача встановлюють міру образності в тексті, її зв'язок з ідейно-тематичним аспектом, орієнтуючись на типологію читацької заангажованості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии /А. Адлер. – М.: Библиотека зарубежной психологии, 1995. – 296 с.
2. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л.С.Выготский / Собр. соч: В 6 т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 3. – С. 5–328.
3. Ключек Г. Поетика і психологія / Г.Ключек. – К.: Товариство Знання, 1990. – 48 с.
4. Психология мотивации и эмоций//Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтера, М.В.Фаликмана. – М.: ЧеРо, 2002. – 751 с.

Аннотация: В статье исследуется проблема личного участия автора и читателя в формировании образного мира художественного произведения. На материале украинской литературы XIX в. прослежено функционирование

эмпатического компонента, который составляет эмоционально-интеллектуальную доминанту психической сферы процесса рецепции. Субъективность окрашивает отношение автора к объекту повествования, ее многоаспектность состоит в определении особенных граней смоделированного художественного мира, а также – в их специфически эмоциональной оценке. Стремление к сопереживанию формируется на текстовом уровне синкретичность эмоциональной сферы, откуда актуализируется полифункциональность прочтения художественного мира произведения.

Ключові слова: автор, читач, емпатія, синкретичність.

The paper investigates the problem of personal involvement of the author and the reader in forming figurative world of artistic text. On the basis of Ukrainian literature of the nineteenth century it's possible to trace functioning of empathic component, which forms the emotional and intellectual dominant of the psychological sphere of the reception process. Subjectivity stains the author's attitude towards the object of the report, and its multidimensional nature is to distinguish specific sides of the simulated art world, and also in their specific emotional evaluation. The desire for empathy creates syncretic of the emotional sphere on a textual level, which is the source for activating polyfunctionality in reading of the artistic text world.

Keywords: author, reader, empathy, syncretic.